

Polarita osobnosti a tvorby

Pokus o konfrontaci Boženy Němcové a Karoliny Světlé

JIŘÍ SVOBODA

Je neobyčejně lákavé vést paralely mezi Boženou Němcovou a Karolinou Světlou. Obě spisovatelky představují výrazné postavy v dějinách české literatury – první dovršuje vývoj započatý v obrození a napomáhá vzniku už nové prozaické tvorby, druhá na její dílo navazuje, ale současně se rozhoduje pro vlastní cestu. Jde o polarizaci osobností podivuhodně blízkých, ale současně navzájem vzdálených, které rozvíjejí podněty nejen z domácí tradice, ale i z evropského kontextu. I když je mezi nimi odstup takřka jedné generace (Němcová byla o deset, možná třináct let starší a vstoupila do literatury na počátku čtyřicátých let, Světlá až koncem let padesátých) obě prožívaly svůj čas v centru českého kulturního dění, poznamenaný střetáváním a míjením tvůrčích cest.

Božena Němcová a Karolina Světlá byly kladeny často vedle sebe jako spisovatelky jedné doby a takřka identického ideálu, ztělesněného v dobové představě češství. Současně byly zdůrazňovány odlišnosti mezi nimi. Františku Xaveru Šaldovi se Němcová jevila jako „naivní realista s rozkošným darem líbezných fabulistky“ (Šalda 1956: 252), kdežto Světlá byla pro něho „přísný, nesmlouvavý puritán, stoik“ (Šalda 1956: 253). Věra Lišková představila Němcovou jako zpěvnou a melodickou, kdežto Světlá pro ni byla stylizujícím a konstruujícím tvůrcem (Lišková 1945: 142–165).

Zdá se, že „rozdíl“ mezi nimi spočíval nejen v poetice, ale měl hlubší kořeny, tkvěl v samotném základu osobnosti obou autorek. Mnoho naznačuje počátek jejich tvůrčí dráhy. Němcová tiskne první verše v roce 1843, společným znakem všech textů jejího počátečního období je emocionalita a spontánní vyprávěčství. Milostný vztah Němcové k Václavu Bolemlíru Nebeskému ovlivnil

nejen básně Slavné ráno a Ženám českým¹, ale pronikl jako inspirace do pohádek a je znatelný i v korespondenci, především v dopisech adresovaných Bohuslavě Čelakovské². Tvorba Němcové z let 1843–1848 představuje organický celek, vnitřně motivicky propojený. První kroky v literatuře ji charakterizují jako autorku pronikající do několika žánrových oblastí, dva motivy se u ní však prosazují jako klíčové: *láska*, která vládne kouzelnou mocí a proměňuje i nejušednější skutečnost v prožitek krásy, a *domov*, představující krajinu člověku osudově nejbližší. Oba motivy spolu souvisejí, umožňují Němcové spojovat příběhy s konkrétními místy i s lidskými osudy. Sen funguje v pohádkách jako prostředek, který dokáže překlenout hrdinovy obtížné situace, ale také osvobozuje samotnou autorku z bolestí a smutků. Stesk po domově tvoří základ povídky Domácí nemoc, láska se objevuje v dopisech a také v prvních povídkách.

Rozhodující roli ve spisovatelském zrození Boženy Němcové sehrál nejen milostný prožitek, ale také zaujetí pro literaturu. Z odstupu let toto své zasvěcení vyložila takto: „Když jsem se cítila nejnešťastnější, vzešla mě krásná hvězda lásky – jako poutníkovi, když tápe v temnotách! – Ta mě zazářila na cestu a tu jsem následovala. Byla to poezie, kterou ve mně neštěstí probudilo k životu jako zázračný květ!“³

Onen „zázračný květ“ vypovídá nejen o milostném procitnutí, ale také o fascinaci krásou. Šlo nepochybně o inspirující dotek, který přišel v pravý čas a otevřel Němcové cestu k umění. Zrodila se jako spisovatelka přímo, spontánně, základním jejím zdrojem byly procítěný svět dětství a podněty z četby romantické literatury.

Karolina Světlá se vyказuje poněkud odlišným spisovatelským původem. Prostředí měšťácké rodiny, v němž se mísily protikladné tradice, katolická a českobratrská, ztížilo jí nalezení vlastní

1] Báseň Ženám českým vyšla v *Květech* 5. 4. 1843; Slavné ráno vzniklo ve stejné době, vyšlo v *České včele* až 6. 11. 1844.

2] Dopis B. Rajské (Čelakovské) z 8. 8. 1844 (Němcová 2003: 16).

3] Dopis Adéle Panklové z 25. 11. 1856 (Němcová 2004: 318–320).

identity. Jestliže Němcová tvořila v přímém kontaktu se svým okolím, Světlá se naopak musela vyrovnávat se světem dosti výlučným a uzavřeným. Měla však snadnější přístup ke vzdělání a poměrně brzy se seznámila s duchovními proudy své doby. Od počátku padesátých let směřovala cílevědomě ke spisovatelství, tento vývoj byl však u ní provázen složitými zápasem se skepsí: „nahlédla jsem, že není boha nad námi“, píše ve svém dopise a dodává: „byla jsem více než dvacetiletá, když se mi tato pravda zjevila“. Její nevíra vykazuje pozoruhodné máchovské akcenty, pronásleduje ji vědomí o „strašlivém nic, z něhož jsme posli a do něhož se vrátíme“, stejně jako poznání, že není „žádné věčnosti, žádné naděje“⁴ (Světlá 1959b: 147–149). Zatímco Němcovou charakterizuje korespondence určená značnému množství adresátů a odhodlání vstupovat do jejich životů, Světlá vede korespondenci především se svou sestrou Žofií; jde o důvěrný dialog žen, spojených rodinnými pouty.

Není náhoda, že prvotina Světlé *Dvojí probuzení* (1858) se zrodila v důvěrné blízkosti díla George Sandové. Světlá později hovoří o své prvotině jako o dílku zvláštního zaujetí: „Bylať to poezie, kteráž pod rouškou lásky s líbeznou potměšilostí do duše se mi vkradla, aby se stala spasitelkou a vykupitelkou mojí“ (Světlá 1959b: 248). Nelze nevidět, že vysvětluje svoje okouzlení poezií podobně jako Němcová: *láska* předurčuje její tvorbu, má však smysl tehdy, je-li nesobecká a realizuje-li se jako oběť pro ušlechtilý ideál. V odlišné poloze ve srovnání s *Dvojím probuzením* vyzněla povídka *Lesní panna*⁵, která v první verzi vznikla už v roce 1858 a je spojena s ještědskou inspirací. Milostný příběh o venkovské dívce a mladém šlechtici konfrontuje dva odlišné světy a vychází z lidové pověsti. Kontakt s lidovou slovesností byl Němcové dán již do vínku, představoval přirozenou součást jejího života. Světlá nacházela k lidové slovesnosti vztah tehdy, když objevila ještědskou krajinu.

4] Dopis Janu Nerudovi, bez data.

5] První náčrt povídky je z roku 1858, časopisecky povídka vyšla v týdeníku *Boleslavan* v roce 1863.

Světlá v první polovině padesátých let prošla rozhodujícím obdobím. Nebyla v něm ušetřena těžkých zkoušek, spisovatelství se pro ni stalo vlastně východiskem z osobních krizí. Také Němcová koncem čtyřicátých let vkročila do svého neobyčejně dramatického období; jestliže Světlá ve společenství svých blízkých trávila většinu času na Ještědsku, Němcová byla vydána světu napospas. Neměla k dispozici čas plný klidu a harmonie, jakým disponovala Světlá. Rok 1848 se vepsal citelně do jejího života: radikalizovalo se její myšlení, stala se účastnicí veřejného dění a otevřela se plně vlivům svobodného myšlení; prostředí Českomoravského bratrstva ji vystavilo silnému intelektuálnímu působení a současně i složitým osobním vztahům.

Patří k přednostem Němcové, že se dokázala pohybovat najednou v několika sférách, v existenčních starostech vzdálených umělecké tvorbě, která chtěla být svobodná a nezávislá; žít v nedostatku a být neuvěřitelně štědrá, trpět a současně nacházet pochopení pro druhé. Její tvorba navzdory tomu krystalizuje do ryzí podoby, vstřebává dobové podněty a osvědčuje přitom věrnost přijatému ideálu: „Touha ta spočívá v duši mé jako kapka, která neosychá ani neodtéká, ale věčně třpytí jako diamant, je to ona touha po neskonalé Kráse a Dobru, je to ona touha, která člověka z prachu povznáší“⁶ (Němcová 1960: 77–88). Jako by ji natrvalo ovládlo pohádkové kouzlo, objevené na počátku čtyřicátých let. Vize dokonalého a svobodného člověka ji doprovází na každém kroku. Nešlo jen o reflexi utopické filozofie, zprostředkované Františkem Matoušem Klácelem; její víra měla hlubší kořeny, pramenila v lidovém křesťanství, prožitém a přijatém už v dětství. Němcová by nemohla propadnout skepsi, zpochybnující existenci boha, jak se to stalo Světlé. Svět, z něhož se zrodilo její vypravěčství, ovládala víra v dobro a přesvědčení o mravní síle lásky. Obraz Krista, neskonale milostivého a dobrotivého ve Čtyřech dobách (1856), nebyl vnější kulisou, ale niternou symbolikou, vypovídající o samé podstatě její bytosti.

6] Dopis Josefu Němcovi z 13. 6. 1857 (Němcová 1960: 77–88).

Konfrontace Němcové a Světlé ukazuje na výlučnost jejich zjevu a současně otevírá cestu k poznání jejich zvláštní spřízněnosti. Jako by v nich byl uložen utajený kód, založený na křesťanské ideji dobra. Navzdory odlišným dispozicím nemohly zapřít, že prodělaly rozhodující etapu vývoje na počátku padesátých let. Světlá v té době, jak dokládá její korespondence s Žofií Podlipskou, intenzivně hledala vlastní orientaci. Stejně tak Němcová prožívala neobyčejně inspirativní období. Obě pěstovaly silná citová a intelektuální přátelství, vyznačující se nevšední důvěrností, přerůstající chvílemi až do podoby rodinných vztahů. Díky tomu se Němcová ocitla na křižovatce cest. Myšlenkové i tvůrčí podněty, které získávala od přátel z Českomoravského bratrstva, ji vedly do centra dění, stále více vzdáleného světu obou sester. Němcová se s nimi upřímně dělila o své dojmy, vůči Světlé však lze u ní vycítit náznak respektu. „Tvoje krásná, ale někdy chladná tvář,“ píše ve svém dopise, „nesmí se vždy jmenovat ‚zrcadlem tvé duše‘, neboť v té vře upřímná láska,“ a dodává, že je otrokem svého „věčně nespokojeného srdce“, protože lásku, kterou lidem projevuje, oni dostatečně neopětují, a klade Světlé otázku: „A ty mne vskutku tak miluješ?“ (Němcová 2004: 32).

V této reflexi poznáváme rozdíl povah: Němcová byla otevřenější a dožadovala se od své přítelkyně stejné upřímnosti. Světlá ukončila s Němcovou přátelství nejen pro složité vztahy mezi ní, její sestrou Žofií a Dušanem Lamblem, ale hlavně proto, že svými názory i postoji se jí příliš vzdálila. V závěru roku 1853 stanuly obě na osudové křižovatce, cesta Němcové se prořala s cestou, po které se Světlá právě ubírala. Světlá však o několik let později pod vlivem událostí spojených se vztahem k Janu Nerudovi pocítovala stejně jako Němcová sevření měšťácké morálky; v tom jak si uvědomovala například odlišnost od svého muže, podobala se náhle bývalé přítelkyni: „on rozum [...] já fantasie [...] on kráčí, já chci lítat“⁷ (Světlá 1959b: 127). I když neztratila kontrolu nad situací, neváhala se vzepřít tehdejší společnosti: „poznala jsem cit

7) Dopis J. Mužákové (K. Světlé) (Světlá 1959b: 127).

velký, ušlechtilý, mocný [...] že jsem jej nezapřela, stojíc na pranýři a cítíc, že země pod nohama mýma povoluje“⁸. Tato zkušenost, jak ukázal Arne Novák (Novák 1940b), znamenala předěl nejen v jejím životě, ale také v tvorbě; Šalda uvádí, že je klíčem k jejímu dílu (Šalda 1956).

Pro obě spisovatelky znamenala láska obohacení citové i duševní, byla hybatelem jejich příběhů a podněcovatelem obraznosti. Nebyla jen citovým prožitkem, ale současně přerůstala v ideu obohacenou o nový myšlenkový a etický obsah. Takový přístup umožňoval jim spojovat křesťansky pochopenou lásku k bližnímu s novým nazíráním na lidské soužití a pohybovat se tak v duchovním prostoru, ovlivňovaném u nás mysliteli jako Bernard Bolzano a Augustin Smetana. Bolzanův výklad křesťanství se stal základem jeho utopické vize; byl přesvědčen, že křesťanství umožní bratrské soužití lidí a stane se v budoucnosti náboženstvím celého lidského rodu (Bolzano 1849). Smetana vycházel z názoru, že „křesťanství přivedlo člověka k plnému uvědomění vlastního určení, protože tím určením je láska“ (Smetana 1963a: 107). Odtud směřoval k utopickému názoru, že „láska, vyvěrající stále mocněji z pravého poznání, bude pracovat na jednotě svobody a bratrství“ (Smetana 1963b: 149). Zdaleka nešlo jen o názory těchto myslitelů, k Němcové se podobné podněty, obohacené o soudobou filozofii, dostávaly prostřednictvím osobností blízkých tomuto intelektuálnímu okruhu (František Matouš Klácel, Ignác Jan Hanuš, Jan Helcelet).

Němcová i Světlá, každá po svém, na tyto podněty reagovaly ve své tvorbě. Šalda charakterizoval Němcovou jako autorku, jejíž srdce mělo „velkou víru, velkou touhu, hoře i vášeň a nade vše svou velkou lásku“. Světlá podle něho „hnětla život po nejvnitřnějších zkušenostech své duše a formovala jej do ideálního, praprototypu [...] nejkrásnější její figury jsou vášnivci, ne ovšem vášnivci smyslnosti, nýbrž myšlenky, snu, ideje“ (Šalda 1956: 253). Jsme zde svědky jedinečného tvůrčího procesu: Němcová se soustře-

8] Dopis Žofii Podlipské z 15. 8. 1862 (tamtéž: 173).

dovala v roce 1853 na napsání svého vrcholného díla (tento proces vyložila Jaroslava Janáčková v monografii *Příběh tajemného psaní*, 2001), Světlá začala hledat smysl své existence a prošla složitým vývojem, který se zúročil v její románové tvorbě. Pro Němcovou se otevřela krajina dětství, která díky básnické imaginaci stala se pro ni obrazem ráje. *Babičku* nelze vnímat jen jako útěk z neradostné skutečnosti, i když doba jejího vzniku patřila pro ni k nejtěžším. Němcová dokázala vtělit do obrazu venkovského společenství založeného po desetiletí na pevných zvyklostech nové pojetí lidského soužití, aniž by narušila jeho vnitřní soudržnost. Dosažení takového zobrazení skutečnosti vyžadovalo jedinečnou schopnost tvořivé představivosti, v české literatuře té doby šlo o jev zcela ojedinělý.

Každá postava z děl Němcové je nejen přesně viděným typem, ale také projekcí ideálu. Idea dobra se s různou intenzitou prosazuje v povídkách a novelách, napsaných převážně v letech 1855 až 1858 (Divá Bára, Pohorská vesnice, V zámku a podzámčí, Chudí lidé, Dobrý člověk ad.). I když syžetová stavba povídek striktním rozdělením dobra a zla, chudoby a bohatství zdá se zjednodušující, vyvažuje ji Němcová úsilím formovat postavy ztělesňující ideál „dobrého člověka“. Tato vize se objevuje nejen v povídkách z padesátých let, ale i na počátku její dráhy: v *Obrazech z okolí domažlického* hovoří o svém zaujetí pro českou krajinu a dodává: „což je ale do všech krajin, není-li v nich dobrý člověk“ (Němcová 1957: 11). Jde tedy o jev Němcové vlastní, nemusela ho uměle konstruovat, ale rozvíjela ho jako něco přirozeného a samozřejmého.

Motivy lásky a oběti mají u Světlé ve srovnání s Němcovou zřetelnější autobiografický základ, někdy se dokonce v jejich zobrazení od ní vědomě odlišuje. Světlá své rozhodující tvůrčí období zahájila na počátku šedesátých let novelou *Skalák* (1862). Láska je v jejím díle vnímána jako osudová síla, založená na ušlechtilých vlastnostech (obětavost, čestnost, statečnost); jednotlivé postavy Světlé fungují jako „mluvčí“ jejích názorů, rezonuje v nich úsilí po nalezení pravdy; Světlá je modeluje zpravidla podle skutečných vzorů a nachází v nich odhodlané stoupence českých

náboženských a myslitelských tradic. Obě autorky charakterizuje také vztah ke krajině. Němcová se vyznačuje senzitivní kresbou, spojenou s niterným prožíváním krajiny, Světlá se pohybuje jistěji v krajině městské, ještědskou krajinu vnímá jako krásný a dramatický živel, například pozadí jejích příběhů vytvářejí často motivy bouře. Němcová v obrazu krajiny nachází hlubinné zakotvení a v jeho duchu formuje své příběhy, Světlá jako by krajinu musela vždy znovu objevovat. Tam, kde čerpá z lidové pověsti, objevuje se u ní láska jako démonická moc, silnější než vůle hrdinů. U Světlé jsme svědky zápasu jejích postav s pověrami a nadpřirozenými silami. Nezřídka se u ní prudce vyhrotí konflikt se zkostnatělou morálkou nebo se zákony necitlivými vůči člověku. Světlá je Němcové bližší tam, kde proti velmi složitým a rozporným mužským postavám klade důraz na mravní převahu ženských postav; děje se tak za cenu idealizace charakterů a heroizace činů (*Kříž u potočka*, 1868; *Kantůrčice*, 1869). V dílech *Vesnický román* (1867), *Frantina* (1870) a *Nemodlenec* (1873) přijímá bezvýhradně ideu spravedlnosti. Frantina zabije svého milence, protože tomu, „kdo se mstil, odpuštěno býti nemá“, a vysvětluje, že aby „bylo učiněno po právu, štěstí svoje jsem usmrtila“ (Světlá 1954: 120–121).

Příběhy Světlé vznikají a vyvíjejí se jako svár idejí. Její tvorba se vyznačuje polarizací rozumu a citu, jako by sentimentalismus rousseauovské ražby neustále překrývala voltairovským racionalismem. Němcová na rozdíl od ní necítí potřebu vnímat příběh jako konfrontaci idejí a z přesně viděných detailů prostřednictvím imaginace vytváří sugestivní harmonický obraz světa. Hrdinové Světlé jsou stylizováni jako vyznavači pravd, ale nemají daleko ani k jejich hledačům, které později nacházíme v české realistické próze. To je ale již jiná kapitola dějin české literatury.

Literatura

BOLZANO, Bernard

1849 *Dr. Bernard Bolzanos Erbauungsreden an die akademische Jugend*
(Praha: Verlag von Wenzel Heß)

ČERNÝ, Václav

1963 *Knížka o Babičce* (Praha: Lidová demokracie)

HAVRÁNEK, Bohuslav

1954 K stylu národních báchorek a pověstí B. Němcové, *Naše řeč*,
s. 86–91

JANÁČKOVÁ, Jaroslava

2001 *Příběh tajemného psaní. O pramenech a genezi Babičky*
(Praha: Akropolis)

LIŠKOVÁ, Věra

1945 Ke kompozici a povaze díla K. Světlé, in V. L.: *Posmrtný odlitek*
(Praha: Melantrich), s. 142–165

MUKAŘOVSKÝ, Jan

1941 Pokus o slohový rozbor *Babičky* Boženy Němcové, in *Kapitoly z české poetiky II* (Praha: Melantrich)

NĚMCOVÁ, Božena

1957 *Národopisné a cestopisné obrázky. Obrazy z okolí domazlického*
(Praha: Národní knihovna)

1960 *Listy 3*, edd. M. Novotný, R. Havel, R. Skřeček (Praha: SNKLHU)

2003 *Korespondence 1*, ed. R. Adam ad. (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

2004 *Korespondence 2*, ed. R. Adam ad. (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

NOVÁK, Arne

1913 Karolina Světlá, *Ženský svět*, s. 83–85

1940a Básnická osobnost Boženy Němcové, in A. N.: *Zvony domova*,
(Praha, Brno: Novina), s. 301–306

1940b *Skalák* Karoliny Světlé, in A. N.: *Podobizny žen*
(Praha, Brno: Novina), s. 94–114

OTRUBA, Mojmir

1962 *Božena Němcová* (Praha: Svobodné slovo)

ROTH, Suzanna

1992 Božena Němcová jako mýtus a symbol, *Kritický sborník*, č. 1,
s. 29–40

SMETANA, Augustin

1963a O poslání univerzit, in I. Michňáková: *Augustin Smetana* (Praha:

Svobodné slovo), s. 107–129
1963b „Význam současného věku“, in I. Michňáková: *Augustin Smetana* (Praha: Svobodné slovo), s. 130–179

SVĚTLÁ, Karolina
1954 Frantina, in K. S.: *Ještědské romány 2*, ed. J. Špičák (Praha: SNKLHU), s. 5–124
1959a *Z literárního soukromí 1*, ed. J. Špičák (Praha: SNKLHU)
1959b *Z literárního soukromí 2*, ed. J. Špičák (Praha: SNKLHU)

ŠALDA, František Xaver
1956 Karolina Světlá, in F. X. Š.: *Kritické projevy 8* (Praha: Československý spisovatel), s. 246–254

ŠMAHELOVÁ, Hana
1995 *Autor a subjekt v díle Boženy Němcové* (Praha: Karolinum)

ŠPIČÁK, Josef
1962 *Karolina Světlá* (Praha: Melantrich)

TILLE, Václav
1969 *Božena Němcová* (Česká Skalice: Muzeum Boženy Němcové)

VODIČKA, Felix
1958 *Cesty a cíle obrozenské literatury* (Praha: Československý spisovatel)

Prof. PhDr. Jiří Svoboda, DrSc., Ostravská univerzita